

ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 ความจำเป็นพื้นฐานของมนุษย์

มนุษย์มีชีวิตอยู่รอดได้เมื่อความต้องการจำเป็นของมนุษย์ได้รับการตอบสนองมนุษย์โดยทั่วไป มีความต้องการจำเป็นอยู่ 3 ประการคือ

1. มนุษย์มีความต้องการจำเป็นในปัจจุบัน 4 ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตของมนุษย์ อันได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค วัฒนธรรมที่สนองความต้องการจำเป็นด้านนี้ของมนุษย์ คือ เทคโนโลยีต่าง ๆ ที่มนุษย์ต้องการอาศัย เพื่อสร้างบ้าน และผลิตสิ่งของต่าง ๆ

2. มนุษย์มีความต้องการจำเป็นทางสังคม (Social Needs) ซึ่งมีรากฐานมาจากชีวภาพ ดังนั้นมนุษย์จึงต้องมีการจัดระเบียบต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความร่วมมือทางสังคม

3. มนุษย์มีความต้องการจำเป็นทางด้านจิตใจ (Psychological Needs) เนื่องจากมนุษย์มีความฉลาดกว่าสัตว์อื่น ๆ มนุษย์จึงจำเป็นต้องเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ มากมาย และต้องหาทางจัดการกับเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ ที่ไม่สามารถควบคุมได้

จากความต้องการจำเป็น 3 ประการดังกล่าว ความต้องการจำเป็นพื้นฐานของมนุษย์ 1 ใน 4 ประการ 4 ที่สำคัญคือในเรื่องของที่อยู่อาศัย

เดิมทีนั้น มนุษย์ต้องดำรงชีวิตอยู่ตามธรรมชาติ ต้องอาศัยหลบนอน พักผ่อน ไล่ยุงดูสมาชิกครอบครัวตามร่มไม้ หุบเขา ถ้ำ คัดแปลงธรรมชาติโดยรอบ เพื่อป้องกันภัยที่เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น ฝนตก น้ำท่วม แดดร้อน ฯลฯ ตลอดจน การสร้างที่อยู่อาศัย เพื่อป้องกันภัยจากสัตว์อื่น และป้องกันภัยจากมนุษย์ด้วยกันเอง

การเลือกที่อยู่อาศัยก็มักเลือกตามแหล่งที่สามารถหาอาหารและน้ำได้สะดวกปลอดภัยจากอันตรายของภัยธรรมชาติ และภัยจากสัตว์ และมนุษย์ด้วยกันเอง การเลือกทำเลที่อยู่อาศัยจึงเป็นความตั้งใจ และเป็นการกระทำที่ต้องมีความรู้จากปรากฏการณ์ทางธรรมชาติและสภาพสังคม

การเลือกทำเลที่อยู่อาศัยของคนโดยเฉพาะในเขตเมือง อาจสังเกตได้จากแหล่งชุมชนต่าง ๆ อันแสดงถึงความซับซ้อนของการใช้ที่ดิน ซึ่งแสดงออกมาในรูปโครงสร้างทางกายภาพ เช่นร้านค้าย่อย ร้านขายส่ง สำนักงาน บ้านจัดสรร เป็นต้น ซึ่งการเลือกทำเลที่ตั้งกล่าว มนุษย์จะพิจารณาการปัจจัยหลายด้าน เช่น สภาพภูมิศาสตร์ สภาวะเศรษฐกิจ สังคม การปกครองและการเมือง¹

จากการสังเกตการเลือกที่อยู่อาศัยของมนุษย์ในปัจจุบันจะเห็นว่า ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสภาพอากาศ ดิน น้ำ มนุษย์ จะเลือกพิจารณาที่ดีที่สุด เป็นที่สร้างบ้านเรือน โดยทั่ว ๆ ไป บ้านเดียวมักมีความสัมพันธ์กับสภาพพื้นที่ที่อยู่สูงและไม่ราบเรียบ เช่น เนินเขา ส่วนหมู่บ้านที่แออัดหรือตึกสูงมักเกี่ยวข้องกับพื้นที่ที่เป็นที่ราบ แหล่งน้ำอาจดึงดูดให้มนุษย์เลือกตั้งบ้าน ดังเช่นในอดีตที่คนไทยโบราณนิยมสร้างบ้านริมน้ำ เพราะสามารถใช้แหล่งน้ำนั้น ๆ เพื่อการอุปโภคบริโภค และการคมนาคมสัญจรไปมาได้ ความเชื่อถือก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่สำคัญในการเลือกตั้งถิ่นฐาน บ้านหรือที่ดินที่หันหน้าสู่ทิศตะวันตก มักไม่ค่อยมีใครนิยมปลูก นอกจากสภาพของดินที่แห้งแล้งเกินไป แข็งเกินไป หรือมีโอกาที่จะทรุดตัวมากจะไม่มีผู้ใดนิยมจะเข้าไปครอบครองตั้งถิ่นฐานหรือถ้าจะมีก็คงเป็นส่วนน้อย หรือแม้แต่พื้นที่ที่น้ำท่วมถึงก็มีผลต่อการตัดสินใจเลือกที่ตั้งถิ่นฐานด้วยเช่นเดียวกัน

เงื่อนไขด้านกิจกรรมทางเศรษฐกิจรูปแบบและวิธีการผลิตและโครงสร้างขององค์กรทางสังคม เป็นตัวกำหนดการตั้งถิ่นฐานมนุษย์เช่นกัน อาจกล่าวได้ว่า ความหนาแน่นของที่อยู่อาศัยจะมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับขบวนการพัฒนาทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันออกไป เช่น ถ้าเป็นสังคมเกษตรกรรมขนาดพื้นที่และผลผลิตทางการเกษตร จะเป็นสิ่งกำหนดความหนาแน่นของบ้านเรือนและประชากร แต่ถ้าเป็นสังคมอุตสาหกรรม ปริมาณบ้านเรือนจะถูกกำหนดโดยการเพิ่มขึ้นของตลาดสินค้าและแรงงาน ศูนย์อุตสาหกรรมได้เปลี่ยนสภาพของท้องที่ที่เคยมีประชากรอาศัยอยู่เบาบางให้กลายเป็นพื้นที่ที่มีความหนาแน่นเพิ่มขึ้น ยังมีการขยายโครงสร้างทางอุตสาหกรรมในพื้นที่เดิมมากขึ้นเพียงใด ความหนาแน่นในพื้นที่กิจกรรมนั้นก็จะมีมากขึ้นและแผ่ขยายออกไปมากตามลำดับ หากแต่บ้านเรือนที่ปลูกสร้างบริเวณดังกล่าวมักเป็นบ้านที่ใหม่หรือหาเนื่องจากรายได้ของประชาชนไม่สูงมากนัก ในขณะที่ผู้มีรายได้สูงมักจะอยู่ไกลออกไปจากศูนย์

¹ จักรชัย พงศ์ประยูร "ทฤษฎีการตั้งถิ่นฐาน" (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2527) หน้า 16.

อุตสาหกรรมเนื่องจากเกรงสภาพแวดล้อมที่เป็นพิษ ความทันสมัยในระบบคมนาคม และระบบสื่อสาร จะทำให้เกิดความเคลื่อนไหวของประชากรภายในรัศมีทำการของสาธารณูปโภค และสาธารณูปการทำให้การพึ่งพาธรรมชาติโดยตรงหมดไป การเลือกทำเลที่ตั้งถิ่นฐานนั้น ทำไปเพื่อลดอุปสรรคจากระยะทาง หรือใช้เวลาในการเดินทางน้อยที่สุด ทำให้การติดต่อกันของประชากรและกิจกรรมต่าง ๆ ทำได้สะดวกยิ่งขึ้น

การอยู่ร่วมกันของมนุษย์นั้น อาจเกิดจากแรงกระทำของมนุษย์ด้วยกันเอง เพื่อผลประโยชน์ร่วมกัน ตั้งแต่การหาอาหาร การป้องกันภัย โดยช่วยกันสร้างสรรวัฒนธรรม และความรู้สึกเกี่ยวกันแน่นแฟ้นของเครือญาติ เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่ไม่สงบขึ้น ผู้คนก็จะอพยพมาอยู่ร่วมกันเพื่อความปลอดภัยซึ่งก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวภายในพื้นที่หนึ่ง ๆ ได้เช่นเดียวกัน

อีกประการหนึ่งในฐานะที่การเมืองการปกครองมีอำนาจในการควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจของประเทศ จึงเป็นเสมือนผู้กำหนดพื้นที่และทำเลการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ เช่นถ้าฝ่ายบริหารต้องการนำประเทศให้อยู่ในระบอบอุตสาหกรรมก็จะทำให้ประชากรและบ้านเรือนในบริเวณนั้นหนาแน่นมากกว่าบริเวณอื่น ฝ่ายบริหารสามารถกำหนดเขตห้ามปลูกสร้าง มีการกำหนดเป็นบริเวณพื้นที่สีเขียวเพื่อสงวนสภาพแวดล้อมมิให้ถูกทำลายได้ ในบางประเทศมีการจำกัดสิทธิการย้ายเข้า หรือการจัดส่งคนไปอยู่ในพื้นที่เฉพาะ สำหรับในประเทศไทยนั้น รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2521 หมวด 3 ว่าด้วยสิทธิและเสรีภาพของประชาชนชาวไทย มาตรา 40 บัญญัติว่า

"บุคคลย่อมมีเสรีภาพในการเดินทางและเสรีภาพในการเลือกที่ตั้งถิ่นที่อยู่ภายในราชอาณาจักร การจำกัดเสรีภาพเช่นว่านี้จะกระทำมิได้ เว้นแต่โดยอำนาจบทบัญญัติ แห่งกฎหมาย เฉพาะเพื่อความมั่นคงของรัฐหรือความสงบเรียบร้อยของประชาชนหรือสวัสดิภาพของประชาชน หรือการผังเมือง หรือเพื่อสวัสดิภาพของผู้เยาว์"²

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

² สุนันทา สุวรรณไพศม "การกระจายตัวประชากร การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์: แนวความคิดและข้อมูลที่ได้จากการวิจัย" เอกสารสัมมนาทางวิชาการ เรื่องการกระจายตัวประชากร การตั้งถิ่นฐานมนุษย์และการพิจารณา ณ โรงแรมโรเจนท์ มารีน่า พัทยา (8-10 กุมภาพันธ์ 2528) หน้า 145.

บทบาทที่กล่าวข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นถึงนัยที่ว่า รัฐบาลได้ส่งมอบอำนาจในการจัดการเกี่ยวกับปัญหาเรื่องถิ่นที่อยู่อาศัยของประชาชนในชาติไว้หลาย ๆ กรณี

ที่อยู่อาศัยของมนุษย์ในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไปจากธรรมชาติมากยิ่งขึ้น โดยที่มีการเลือกที่อยู่อาศัยเพื่อความสวยงาม สะดวกสบาย เพื่อการบ่งบอกฐานะทางสังคม ซึ่งในบางครั้งน่าจะเป็นผลกระทบที่ก่อให้เกิดปัญหาต่อสุขภาพทั้งส่วนตัวและส่วนรวม ตลอดจนปัญหาของสภาพสิ่งแวดล้อมได้มากขึ้น

อีกประการหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุผลที่สำคัญสำหรับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์คือ การเคลื่อนย้ายเปลี่ยนแปลงที่อยู่อาศัยนั้นเกิดขึ้น เพราะเชื่อว่าเป็นการยกระดับคุณภาพชีวิตของตนเองและครอบครัว ในประเด็นนี้ องค์การยูเนสโกได้สรุปสาระข้อคิดเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตไว้ว่า

"คุณภาพชีวิตเป็นความรู้สึกของการอยู่อย่างพึงพอใจ มีความสุขต่อองค์ประกอบต่าง ๆ ของชีวิต ซึ่งมีส่วนสำคัญมากที่สุดของบุคคล อันได้แก่ 1. อาหาร 2. คุณภาพอนามัยและโภชนาการ 3. การศึกษา 4. สภาพสิ่งแวดล้อมและทรัพยากร 5. สภาพที่อยู่อาศัยและการตั้งถิ่นฐาน 6. การมีงานทำ 7. ค่านิยม ศาสนา จริยธรรม กฎหมายและปัจจัยด้านจิตวิทยา"³

จากองค์ประกอบต่าง ๆ ข้างต้น นักวิชาการทั้งหลายต่างพยายามศึกษาถึงเครื่องบ่งชี้ภาวะความมีคุณภาพชีวิตที่สำคัญที่สุด ซึ่งในจำนวนนี้ที่อยู่อาศัยถูกใช้เป็นเครื่องบ่งชี้ที่สำคัญเป็นอันดับที่ 3 รองจากสุขภาพอนามัยและสภาพการมีงานทำ อันแสดงถึงความสำคัญของที่อยู่อาศัยต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ (ศักดิ์ชัย ทวีศักดิ์, 2529)⁴

³ UNESCO, Population Education in Asia: a Source book:

Population: Quality of Life Themes (Bangkok: UNESCO Regional office for Education in Asia 1978) p.173

⁴ ศักดิ์ชัย ทวีศักดิ์, "คุณภาพชีวิต ความหมาย องค์ประกอบ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง" บทความในหนังสือแนวทางพัฒนาคุณภาพชีวิตประชากร (โครงการประชากรศึกษาระดับปริญญาโท คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล มกราคม 2529) หน้า 36.

2.2 ความพึงพอใจในชีวิตของมนุษย์

สภาพแวดล้อมนั้นจัดได้ว่าเป็นทรัพยากร (Resource) และสิ่งเร้า (Stimuli) อันหนึ่งที่สามารถทำ ความพอใจให้แก่มนุษย์ซึ่งความพอใจนี้ Shelley (1975: 253-254) ได้กล่าวว่า มนุษย์จะเกิดความรู้สึกขึ้นภายในตัว เนื่องมาจากผลกระทบของสภาพแวดล้อมกายภาพ สองประการ คือ ความรู้สึกในทางบวก และความรู้สึกในทางลบ เมื่อใดที่มนุษย์มีความรู้สึกทางบวก ความสุขก็เกิดขึ้น ซึ่งความรู้สึกทางบวก ความรู้สึกลบ และความสุขนั้น มีความสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน และถูกรวมเรียกว่า "ระบบความพอใจ" โดยความพอใจในสภาพแวดล้อมนั้น ๆ จะเกิดขึ้น เมื่อระบบความพอใจมีความรู้สึกทางบวกมากกว่าทางลบมนุษย์จะมีความสุขมากที่สุด

ความรู้สึกของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นความรู้สึกในทางบวก หรือทางลบจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีสิ่งเร้าหรือทรัพยากรเป็นตัวปัจจัยที่มากกระทบ ซึ่งขึ้นกับว่า สิ่งเร้าชนิดไหนที่จะทำให้มนุษย์เกิดความพอใจได้มากที่สุด ดังนั้นผลที่ได้รับจากความเข้าใจในระบบความพอใจนี้จะทำให้สามารถออกแบบที่จะนำไปสู่การใช้ทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น แต่เนื่องจากทรัพยากรมีอยู่จำกัด ความพอใจของมนุษย์จึงมีได้เพียงระดับหนึ่ง และจะมีมากที่สุดก็ต่อเมื่อการจัดทรัพยากร เป็นไปอย่างถูกต้องและเหมาะสมซึ่งนั่นก็คือคำตอบที่ต้องการสำหรับผู้ที่อยู่อาศัยว่าจะมีความพึงพอใจสูงสุด ณ สภาพแวดล้อมเช่นใด⁵

ในเรื่องความต้องการของมนุษย์นั้นโดยธรรมชาติจะมีความแตกต่างกันออกไปมากมายหลายประการ บางคนอยากทำงานเพราะต้องการมีความมั่นคงในอาชีพและเพื่อสังคมเพื่อนฝูงเพื่อนร่วมงาน แต่บางคนกลับต้องการทำงานที่มีคุณค่าสมกับความรู้ที่ได้ร่ำเรียนมากกว่าเงินเดือนหรือค่าตอบแทนแต่เพียงอย่างเดียว และตลอดเวลาที่ผ่านไปความต้องการเหล่านี้จะ

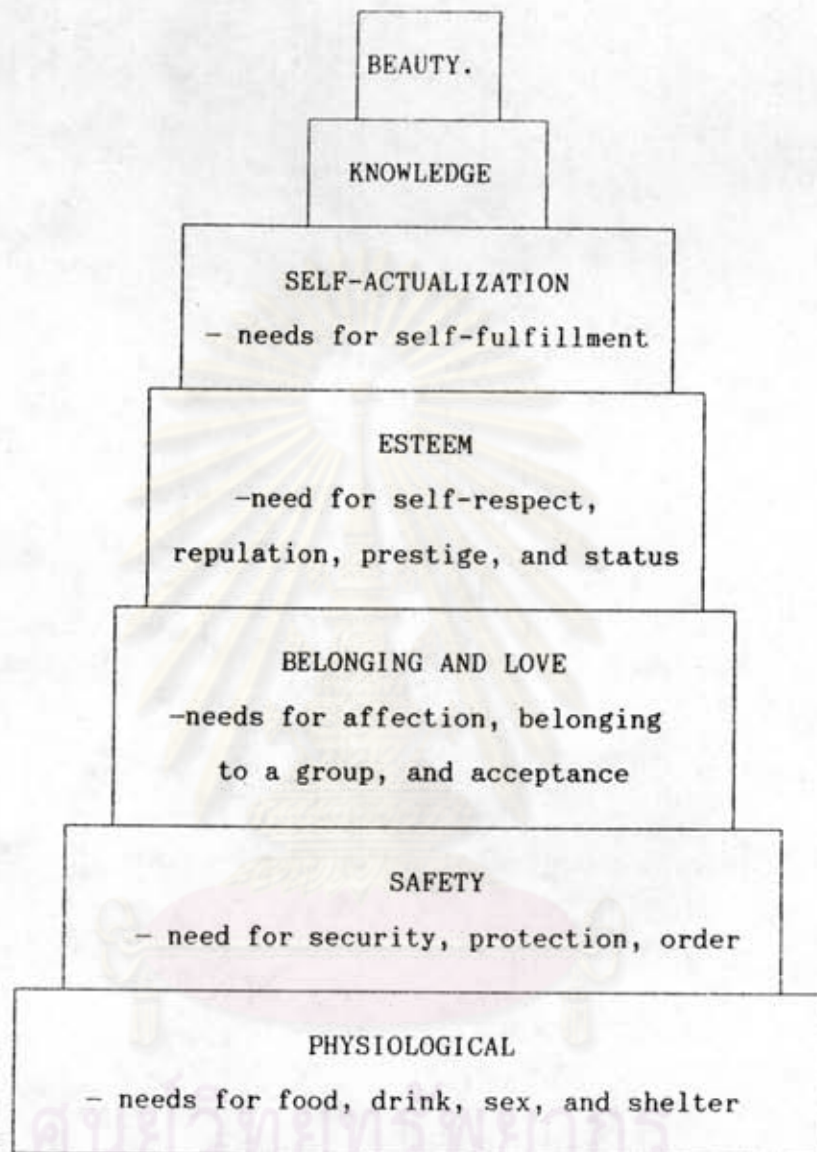
⁵ ธงชัย สวัสดิ์สาร "ความพอใจต่อที่อยู่ในปัจจุบันกับการย้ายถิ่นที่อยู่อาศัยในเขตเมือง" บทความเสนอในการประชุมวิชาการประชากรศาสตร์แห่งชาติ ณ ห้องนวลจันทร์ โรงแรมอิมพีเรียล (26-27 พฤศจิกายน 2530), หน้า 94.

มีการปรับเปลี่ยนไปเรื่อย ๆ สุดแต่ปัจจัยต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกที่พัฒนาและเปลี่ยนแปลงโครงสร้างในลักษณะเช่นเดียวกัน ความต้องการด้านที่อยู่อาศัยของมนุษย์ที่มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและรูปแบบไปตามสภาพแวดล้อมและระบบเศรษฐกิจ ตลอดจนความต้องการของผู้เป็นเจ้าของที่มีบทบาทและฐานะทางสังคมเปลี่ยนแปลงสูงขึ้น อาทิ ความต้องการระดับแรกของมนุษย์ที่ต้องการบ้านเป็นที่อยู่อาศัยเพื่อการอยู่รอดและดำรงชีวิต ต่อมาเมื่อมนุษย์มีความสามารถและมีเทคโนโลยีสูงขึ้น ความต้องการดังกล่าวได้เปลี่ยนเป็นความต้องการเพื่อแสดงออกถึงฐานะทางเศรษฐกิจ และสังคม เพื่อสนองความต้องการในเรื่องความสะดวกสบายของการอยู่อาศัย ในประเด็นลักษณะเช่นนี้ Abram Maslow⁶ ผู้ก่อตั้งทฤษฎีความต้องการเป็นคนแรก ได้กล่าวถึงความต้องการในลักษณะต่าง ๆ ของมนุษย์ 6 ชนิด คือ

1. ความต้องการด้านปัจจัยสี่ เพื่อการอยู่รอดและการดำรงชีวิตหรือความต้องการทางร่างกาย
2. ความต้องการทางด้านความมั่นคง
3. ความต้องการทางสังคม
4. ความต้องการทางด้านฐานะหรือความเด่น
5. ความต้องการเป็นอิสระควบคุมหรือรับผิดชอบตนเอง และมีความเป็นตัวของตัวเอง
6. ความต้องการเกี่ยวกับความสามารถ ความสำเร็จ และความพึงพอใจ ตามความนึกคิดของคน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁶ A.H. Maslow, Motivation and Personality (New York: Harper & Rows Publishers, Inc. 1954), pp.80-106.

Maslow's hierarchy of needs

สาระสำคัญที่เป็นตัวแยกความต้องการทั้ง 6 ชนิด ออกจากกัน โดยเฉพาะสิ่งที่แยกความต้องการ 4 ชนิดแรกออกจากความต้องการชนิดที่ 5 และ 6 ก็คือ ความต้องการ 4 ชนิดแรกนั้น เป็นความต้องการที่ตอบสนองได้จากปัจจัย หรือสิ่งต่าง ๆ ที่มาจากภายนอก (Extrinsic) หรือเป็นสิ่งที่อยู่นอกกาย และสิ่งเหล่านี้มักเป็นปัจจัยที่มีตัวตนหรือให้เห็นปรากฏได้ (เช่นอาหาร เงินทอง คำสรรเสริญต่าง ๆ เป็นต้น) แต่สำคัญความต้องการเกี่ยวกับความพึงพอใจตามความนึกคิดของตน (Self-actualization) ความพึงพอใจที่เกิดจากความ

สามารถที่เป็นอิสระและความคุมตนเองได้ในระดับหนึ่งที่มาพอเหล่านั้นแล้ว แม้แต่จะตอบสนองได้ก็โดย ความนึกคิดของแต่ละบุคคลที่มีขึ้นภายในจิตใจของเขาเอง เป็นสำคัญ เท่านั้น

นอกจากนี้ Maslow ได้อธิบายอีกว่า ความต้องการต่าง ๆ จะมีการจัดเรียงลำดับจากต่ำไปหาสูง (จากความต้องการทางร่างกายไปสู่ความต้องการทางจิตใจและต่อเมื่อความต้องการในลำดับที่อยู่ต่ำกว่าได้รับการตอบสนองแล้วความต้องการที่อยู่ในลำดับสูงขึ้นจึงมีอิทธิพลมากขึ้น) Maslow เชื่อว่าความต้องการต่าง ๆ จะมีการจัดระเบียบเป็นเสมือนขั้นบันไดที่มีการเรียงเป็นขั้น ๆ ดังนี้ ความต้องการทางด้านความสำเร็จตามความนึกคิดนั้น จะมีขั้นมาได้ก็ต่อเมื่อความต้องการด้านการอยู่รอดทางด้านความมั่นคงและอื่น ๆ ได้รับการตอบสนองแล้ว และเมื่อใดที่ความต้องการในลำดับที่ต่ำกว่ายังไม่ได้รับการตอบสนอง ความต้องการลำดับต้น ๆ ก็จะมีผลสำคัญขึ้นมา และความต้องการอื่น ๆ ที่อยู่สูงขึ้นไปก็จะลดความสำคัญไปโดยปริยาย

ธงชัย สันติวงศ์⁷ ได้อธิบายเพิ่มเติมในส่วนทฤษฎีของ Maslow ไว้ว่า คนทุกคนมีความต้องการด้านความสำเร็จตามความนึกคิดหรือความต้องการด้านการเติบโต ซึ่งเป็นความต้องการที่ดูจะไม่มีทางที่จะตอบสนองได้อย่างเพียงพอ เมื่อใครก็ตามใดรับความพอใจด้านความสำเร็จตามความนึกคิดแล้ว จะยังมีความต้องการด้านนี้มากขึ้น ซึ่งในประเด็นนี้แสดงออกได้อย่างชัดเจนในเรื่องของรูปแบบ ตลอดจนทำเลที่ตั้งที่อยู่ของมนุษย์ที่เปลี่ยนแปลงตามสิ่งแวดล้อมภายในและภายนอกที่กระทบตัวบุคคล ด้วยเหตุนี้เอง ความต้องการทางด้านความสำเร็จตามความนึกคิดจึงไม่เหมือนกับความต้องการชนิดอื่น ๆ โดยจะมีความสำคัญอย่างต่อเนื่องโดยไม่ขาดตอนและไม่สิ้นสุด ซึ่งชี้ให้เห็นถึงว่าปัญหาที่อยู่อาศัยของมนุษย์ นับวันจะทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ความสภาพแวดล้อมซึ่งเป็นสิ่งเร้าให้ความต้องการด้านที่อยู่อาศัยของมนุษย์สูงขึ้นอย่างต่อเนื่องเช่นกัน

ดังนั้น สำหรับกลุ่มเป้าหมายของการศึกษาครั้งนี้ ทฤษฎีของ Maslow ในส่วนที่แสดงถึงความพึงพอใจที่เกิดจากความคิดสร้างสรรค์ของตนเองและเป็นความต้องการที่ถูกกำหนดโดยอิสระของแต่ละปัจเจกบุคคล (Self-actualization) โดยเฉพาะในเรื่องของความต้องการในที่อยู่อาศัย จึงเป็นสิ่งที่สามารถนำมาวิเคราะห์ห้วงวิจัยและอธิบายได้

7 ธงชัย สันติวงศ์, พฤติกรรมขององค์กร (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2535), หน้า 55-57.

นอกจากนี้ Newman (1977) กล่าวว่า ความพอใจเป็นการตอบรับของมนุษย์ต่อสภาพแวดล้อม การตอบรับหมายถึง การเปลี่ยนแปลงทางด้านทัศนคติและพฤติกรรมที่แสดงออก ซึ่งรวมเรียกว่า การตอบรับทางสังคมจิตวิทยาและพฤติกรรม ความพอใจในสภาพแวดล้อมทางกายภาพ และพฤติกรรมการแสดงออกจะเป็นสิ่งที่เกิดตามมาหลังจากการรับรู้สภาพแวดล้อมทางกายภาพ และระดับการรับรู้ส่วนหนึ่งจะเกิดจากอิทธิพลของลักษณะบุคคลผู้ตอบรับสภาพแวดล้อมนั้น ๆ ซึ่งลักษณะบุคคลดังกล่าวนี้จะหมายความรวมถึงปัจจัยต่าง ๆ ของบุคคลทางด้านประชากร เศรษฐกิจ และสังคม ตลอดจนรูปแบบในการดำเนินชีวิตด้วย⁸

ความพึงพอใจในปัจจุบันยังขึ้นอยู่กับประสบการณ์ในอดีต และความคาดหวังในอนาคตอีกด้วย แต่อย่างไรก็ตาม ความพอใจอาจจะมีขึ้นได้ ถึงแม้ว่าสภาพแวดล้อมในปัจจุบันจะไม่ตรงกับ ความคาดหวังที่ตั้งไว้ เพราะมนุษย์สามารถที่จะใช้กลไกการแก้ไขปัญหาเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมที่ไม่น่าพอใจให้เป็นสภาพแวดล้อมที่น่าพอใจได้ (Becker et al., 1977 อ้างโดย ธงชัย สวัสดิสาร 2530: 94)⁹

แนวความคิด และงานวิจัยที่เกี่ยวกับความพอใจของผู้อยู่อาศัยนั้นได้ถูกนำไปใช้ประโยชน์ในหลายด้าน เช่น

1. ใช้เป็นตัวประกอบของเครื่องชี้วัดคุณภาพของชีวิต (Cambell et al., 1976)¹⁰
2. ใช้เป็นส่วนประกอบการประเมินความสำเร็จของโครงการจัดสรรที่ดินที่อยู่อาศัย ทั้งของภาครัฐบาลและเอกชน (วิมลสิทธิ์ ทรยางกูร, 2523)¹¹

⁸ Newman, S.J., Perceptions of Building Height : An Approach to Research and Some Preliminary Findings, Human Response to tall Building, Pennsylvania 1977 pp.182-198.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

¹⁰ Campbell, A., Phillip, C., and Rodgers, W. The Quality of American Life: Perceptions Evaluations, and Satisfactions. Russel Sage Foundation, New York, 1976. pp.583.

¹¹ วิมลสิทธิ์ ทรยางกูร. "พฤติกรรมของผู้อยู่อาศัยกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพของการเคหะสงเคราะห์แบบแฟลต," (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523)

3. ใช้เป็นตัวแปรในการศึกษาพฤติกรรมการย้ายถิ่นของมนุษย์ โดยถูกนำไปใช้ในสองลักษณะ ประการแรก ใช้ความพอใจเป็นตัวแปรอิสระที่ส่งผลโดยตรงกับการย้ายถิ่น และประการที่สอง เป็นตัวแปรอันเป็นผลมาจากกลุ่มของตัวแปรอิสระ เช่น การศึกษา สภาพแวดล้อมทางกายภาพและสังคมซึ่งส่งผลกระทบไปยังการย้ายถิ่นของมนุษย์อีกชั้นตอนหนึ่ง (ธงชัย สวัสดิการ, 2528)¹²

2.3 พฤติกรรมการเลือกที่อยู่อาศัย

ในการพิจารณาการเลือกที่อยู่อาศัยในลักษณะที่เป็นเหตุผลและผลนั้น ต้องใช้ความพยายามในการหาเหตุที่เกี่ยวข้องกับตัวบุคคลเฉพาะตัว และสภาพแวดล้อมโดยทั่วไปที่ทำให้คนเลือกที่อยู่อาศัย Rossi (1955) ได้ทำการศึกษาทางด้านจิตวิทยาสังคมเรื่องการย้ายถิ่นพบว่า มีสาเหตุต่าง ๆ ที่ผลักดันให้ครอบครัวเปลี่ยนที่อยู่อาศัย ได้แก่ สภาพของที่อยู่อาศัย ความรู้สึกอึดอัดในครัวเรือน (ความหนาแน่นของจำนวนผู้อยู่อาศัยร่วมกัน) หรือแม้แต่ปัญหาเกี่ยวกับผู้ให้เช่าในกรณีที่เป็นบ้านเช่าและสภาพของชุมชนที่อยู่อาศัย ซึ่งข้อสรุปทางด้านจิตวิทยาสังคมนับว่าเป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะสามารถจำแนกชนิดสาเหตุอันเป็นตัวกระตุ้นทำให้เกิดความคิดที่จะย้ายได้¹³

Walpert (1965) ได้นำเอาทฤษฎีที่เกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ในลักษณะที่เห็นว่าการกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นผลของการคิดแบบเป็นขั้นตอนและเป็นเหตุผลมาอธิบายพฤติกรรมการย้ายถิ่นว่า การย้ายถิ่นของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นการย้ายไปยังบริเวณใกล้เคียง หรือ บริเวณที่อยู่ในระยะทางเดินทางไกลเป็นการตอบสนองต่อสภาพแวดล้อมทางด้านเศรษฐกิจ และสังคม โดยมีกลไกอย่างหนึ่งที่บุคคลจำเป็นต้องใช้ในการตัดสินใจ ซึ่งคือการประเมินผลของสภาพชุมชนที่ตนอาศัยอยู่ว่าสามารถตอบสนองต่อความคาดหวังของตน และทำให้ตนพอใจได้หรือไม่เพียงใด

¹² ธงชัย สวัสดิการ. "อิทธิพลของปัจจัยที่ไม่ใช่ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจต่อการย้ายถิ่นจากเขตชนบทในประเทศไทย" (วารสารสังคมศาสตร์ 2523) หน้า 97-116.

¹³ Rossi, P.H., Why Family Move: A study in the Social Psychology of Urban Residential Mobility, (New York, 1955).

ถ้าผลการประเมินเป็นลบ มนุษย์ก็จะหาวิธีการที่จะทำให้ตนเองพอใจขึ้นมาโดยอาจจะพยายามปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่ไม่ดีนั้นด้วยวิธีการต่าง ๆ กัน¹⁴

Galant (1971) ได้ศึกษาเรื่องการปรับตัวของมนุษย์กับการย้ายถิ่นลักษณะที่เป็นแบบจำลองของพฤติกรรมการย้ายถิ่นฐาน โดยใช้ตัวแปร 3 ชุดของ Wolpert คือ ตัวแปรที่เกี่ยวกับสภาพแวดล้อม ตัวแปรที่เกี่ยวกับตัวบุคคลและตัวแปรที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 2 ชุดแรก ซึ่งสรุปได้ว่า ความคาดหวังและโอกาสที่จะมีได้ของแต่ละคนในสังคมสัมพันธ์กันในลักษณะที่ขัดแย้งกัน ถ้าสังคมและชุมชนที่อยู่อาศัยแต่ละแห่งไม่สามารถให้โอกาสตามที่แต่ละคนคาดหวังได้ คนในชุมชนนั้น ๆ ก็จะแสวงหาทางออกโดยการย้ายไปอยู่ที่แห่งใหม่¹⁵

Lee (1969) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการย้ายถิ่นว่ามีปัจจัยเหลือคณานับที่กระทำการยึดเหนี่ยวหรือดึงดูดประชากรเอาไว้ในพื้นที่นั้น และมีปัจจัยอย่างอื่นที่มีแนวโน้มจะผลักดันให้ประชากรออกไป ตัวอย่างเช่น ภูมิอากาศที่ตึงเครียดเป็นแรงดึงดูดในขณะที่ภูมิอากาศเลวเป็นแรงขับไล่ที่เกิดกับทุกคน ผู้ย้ายถิ่นทุกคนจะนิยมปัจจัยต่าง ๆ ที่เป็นแรงบวกและลบทั้งในถิ่นต้นทางและปลายทางแตกต่างกันไป แต่เราอาจจำแนกประชากรที่ตอบได้ในแบบที่คล้ายคลึงกันต่อกลุ่มของปัจจัยที่เหมือนกันที่ถิ่นต้นทางและถิ่นปลายทางได้¹⁶

ประเด็นที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ที่มีผลต่อความต้องการเลือกที่อยู่ของมนุษย์ก็คือในเรื่องของรายได้ Golany (อ้างใน ยงยุทธ ศิลกตระกูลกิจ, 2527: 35) กล่าวว่า การเพิ่มขึ้นของผู้มีรายได้ปานกลาง มีอิทธิพลต่อประเทศที่พัฒนาอย่างสูงสุด¹⁷ เช่น สหรัฐอเมริกา

¹⁴ Wolpert, J., Behavioral Aspects of the decision to migrate, (Paper of the Regional Science Association, vol 15), pp.156-169.

¹⁵ Galant, S.M., Adjustment process in a system: a behavioral model of human movement (Geographical Analysis, vol.3) pp.203-220.

¹⁶ ปราโมทย์ ประสาทกุล, ทฤษฎีที่น่าสนใจทางประชากรศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 1981)

¹⁷ ยงยุทธ ศิลกตระกูลกิจ, "แนวโน้มและทิศทางการขยายตัวของที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้ปานกลางในเขตกรุงเทพมหานคร (2525-2528)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ สาขาวิชาเคหะการ. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526) หน้า 35.

และประเทศทางยุโรปตะวันออก ผู้มีรายได้ปานกลาง เป็นผู้ที่ทำการพัฒนาประเทศมากขึ้น จะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงมาตรฐานความเป็นอยู่โดยการเพิ่มรายได้และการศึกษา ซึ่งกรุงเทพมหานครเองก็มีกลุ่มประชากรที่มีรายได้ปานกลาง จัดอยู่ในกลุ่มคนที่มากที่สุดคือประมาณร้อยละ 52 ของประชากรทั้งหมด ซึ่งการที่ครอบครัวหนึ่งจะซื้อบ้านพร้อมที่ดิน จะต้องมียาได้ประมาณ 15,000 ถึง 20,000 บาทต่อเดือน ซึ่งก็แสดงว่า สามักรรยาจะต้องช่วยกันออกทำงาน เพื่อรวบรวมรายได้ทั้ง 2 คน ให้ได้ถึง 15,000 ถึง 20,000 บาทดังกล่าว และจะต้องมีการสะสมเงินมาไม่ต่ำกว่า 5 ปี จึงสามารถจ่ายเงินค่างวดได้ แสดงว่าเป็นช่วงรายได้ที่พอเป็นไปได้ ด้วยเหตุนี้ที่อยู่อาศัยสำหรับผู้มีรายได้ปานกลาง จึงมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น

นอกจากนี้แล้ว ผู้มีรายได้ปานกลาง จะมีความต้องการที่อยู่อาศัยสองประการคือ ประการแรก ความต้องการที่เป็นจริง (Housing need) ซึ่งเป็นความต้องการที่ขาดไม่ได้ และประการที่สอง ความต้องการฉาบฉวย (Housing want) ซึ่งเป็นความต้องการที่แม้จะไม่ได้มาซึ่งที่อยู่อาศัยใหม่ก็สามารถอยู่อย่างเหมาะสมตามอัธยาศัยได้ (มานพ พงศทัต, 2524: 14)

ในการศึกษาทัศนคติความต้องการของผู้ใช้สอย ในการเลือกที่อยู่อาศัย จึงเป็นแนวทางที่ดีในการที่จะมองเห็นปัญหาของสภาพแวดล้อม และแก้ไขให้สอดคล้องกับความต้องการแล้ว ยังจะเป็นแนวทางที่ดี สำหรับโครงการต่อไป ซึ่งจะเป็นการช่วยลดความสูญเสียทางเศรษฐกิจ อันเนื่องมาจากความล้มเหลวของโครงการที่ขาดการคำนึงถึงพฤติกรรมและความต้องการของผู้ใช้สอยอีกด้วย

Becker (1977) ได้อธิบายว่าผู้อยู่อาศัยมีความพอใจที่อยู่ในปัจจุบันได้แม้ว่าจะไม่ตรงกับบ้านในอุดมคติ ผู้อยู่อาศัยจะประเมินที่อยู่อาศัยด้วยปัจจัย 3 ประการคือ

1. ภาพพจน์บ้านในอุดมคติ
2. เงื่อนไขตามสภาพการณ์
3. กลไกการแก้ไขปัญหานั้นด้วยบุคคล

นอกจากนี้ Becker ได้ชี้แจงว่ามนุษย์มีเหตุผลหลายอย่าง เป็นพื้นฐานในการตัดสินใจเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย การที่บุคคลจะประเมินที่อยู่อาศัยในแบบปัจจุบันของตนจึงคำนึงถึงปัจจัยอื่น ๆ เช่น ลักษณะครอบครัวของตน ตลอดจนข้อจำกัด เรื่องรายได้ของครอบครัวและราคาบ้าน ดังนั้นบ้านในอุดมคติจึงเป็นเพียงเป้าหมาย เรื่องที่อยู่อาศัยในปัจจุบัน เพื่อเป็นบันไดก้าวไปสู่เป้าหมายนั้น ดังนั้น เงื่อนไขตามสถานการณ์และกลไกแก้ปัญหานั้นด้วยบุคคลในขณะหนึ่งอาจทำให้ผู้อยู่อาศัย

เกิดความพอใจต่อที่อยู่อาศัยในขณะนั้นได้ แม้ที่อยู่อาศัยนั้นจะไม่ตรงกับบ้านในอุดมคติ และเมื่อเงื่อนไขตามสภาพการณ์และปัจจัยอื่น ๆ แปรเปลี่ยนไป ก็อาจจะทำให้ผู้อยู่อาศัยเปลี่ยนแปลงจากความพอใจเป็นความไม่พอใจในที่อยู่อาศัยอันเดียวกันนั้นในเวลาต่อมาได้¹⁸

ในประเด็นเกี่ยวกับที่พักอาศัยในอุดมคตินี้ Richard Muth (1974)¹⁹ ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงหน่วยพักอาศัยว่า เมื่อประชากรมีรายได้เพิ่มขึ้น จะมีแนวโน้มที่ต้องการขนาดที่พักอาศัยที่ใหญ่กว่าและอยู่ในแหล่งที่พักอาศัยที่ดีกว่า เช่น ในแหล่งที่ตั้งที่มีการเดินทางเข้า-ออกสะดวก และมีสภาพแวดล้อมที่ดีขึ้น

ดังนั้น ในการศึกษาความต้องการที่อยู่อาศัยของกลุ่มเป้าหมายครั้งนี้ เมื่อปราศจากเงื่อนไขตามสภาพการณ์ที่ปรากฏแล้ว บุคคลเหล่านี้จะมีจิตนาการของตนเอง ในการเลือกสรรที่พักอาศัยตามที่ตนปรารถนา ซึ่งจะปรากฏออกมาในรูปลักษณะของความคาดหวังของที่อยู่ที่ต้องการในอนาคต และที่อยู่ที่ต้องการเมื่อได้ลดปริมาณการทำงานลง ซึ่งทฤษฎีของ Becker นำมาซึ่งมีส่วนช่วยอธิบายได้เป็นอย่างดี

2.4 เมืองและกระบวนการพัฒนาเมือง

เมืองเป็นวิวัฒนาการด้านการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ การรวมตัวเป็นชุมชนเมืองครั้งแรกเกิดจากการที่มนุษย์หยุดการดำรงชีพแบบเร่รอน มารวมกลุ่มกันทำเกษตรกรรม เมื่อมีความเจริญทางด้านอุตสาหกรรมชุมชนเติบโตจนเห็นความแตกต่างได้ชัดเจน ระหว่างพื้นที่ที่เป็นชุมชนเมืองกับพื้นที่ที่เป็นชนบท ปัจจุบันความก้าวหน้าทางการสื่อสารและคมนาคม ตลอดจนการพัฒนาพื้นที่เพื่อใช้ประโยชน์ ทำให้การให้ความหมายของคำว่า "เมือง" มีความยุ่งยากซับซ้อน และหาคำอธิบายเกี่ยวกับองค์ประกอบของเมืองที่ชัดเจนได้ยาก ทั้งนี้เพราะมิได้มีความแตกต่าง

¹⁸ Becker, Franklin D. and others, User Participation an Environmental Meaning: Three Field Studies, (New York: Cornell University 1977).

¹⁹ Richard F. Muth, Cities and Housing, 4th ed. (Chicago: University of Chicago Press) 1974, pp.8.

อย่างตรงกันข้ามระหว่างชุมชนเมืองกับชุมชนชนบทเท่านั้น แต่มีความแตกต่างระหว่างความเป็นเมืองภายในชุมชนเมืองแต่ละเมืองด้วย²⁰ ดังรายละเอียดที่จะกล่าวถึงเป็นลำดับไปดังต่อไปนี้

1. ความหมายและองค์ประกอบของเมือง

ความหมายของเมืองในการศึกษาครั้งนี้ คือบริเวณของภูมิศาสตร์ที่มีอาณาเขตจำกัดและมีผู้คนจำนวนมากตั้งบ้านเรือนอยู่คับคั่ง ผู้คนเหล่านี้มีความสนใจ และมีสถาบันต่าง ๆ เป็นแบบเดียวกัน แต่ทั้งนี้เมืองมิใช่เป็นเพียงชุมชนที่มีประชากรอยู่ร่วมกันและมีความสะดวกสบายทางสังคมต่อกันเท่านั้น แต่เป็นที่รวมของธรรมชาติประเพณีและความมีระเบียบแบบแผนแตกต่างจากชนบทอีกด้วย

นอกจากนี้แต่ละประเทศยังให้ความหมายของเมืองแตกต่างกัน เช่น สหรัฐอเมริกาเมือง หมายถึงบริเวณที่อยู่ในท้องที่ปกครองและดำเนินการของเทศบาลตามกฎหมาย ในอังกฤษสมัยหนึ่งเมืองเคย หมายถึงบริเวณท้องที่ตำบลซึ่งเป็นอาณาเขตการปกครองของบิชอป และตามทัศนะของนักประวัติศาสตร์ เมือง หมายถึงอาณาบริเวณชุมชนภายในกำแพงเมือง เช่น กรีซและโรมัน²¹

สำหรับความหมายของเมืองในปัจจุบันที่ใช้อย่างเป็นทางการ อนุโลมให้เขตเทศบาลและสุขาภิบาลเป็นหลักในการกำหนดเขตเมือง ส่วนทางด้านองค์ประกอบของเมืองนักวิชาการมีความเห็นว่าเมืองควรประกอบด้วยหลักเกณฑ์ในการกำหนดความเป็นเมือง 4 ประการ คือ จำนวนประชากร ความหนาแน่นประชากร ลักษณะการประกอบอาชีพ (เกือบทั้งหมดเป็นอาชีพนอกเกษตรกรรม) และพื้นที่ที่กำหนดโดยตัวบทกฎหมายว่าพื้นที่ใดเป็นเมืองหรือชนบท

²⁰ วิภา พูนเพียร "การศึกษาเบื้องต้น องค์ประกอบของความเป็นเมืองของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ," (วิทยานิพนธ์ปริณิญาโทบัณฑิต ภาควิชาการผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 5.

²¹ Noah Webster, Webster's new twentieth century dictionary, 2nd ed. Jean L. Mckechnie, Revised. (N.Y.: The World Publishing Company, 1962).

นอกจากหลักเกณฑ์ดังกล่าวแล้ว นักวิชาการบางท่านยังมีความเห็นว่าเมืองควรมีองค์ประกอบอื่นอีก เช่น เมืองต้องมีบริการสาธารณะที่เป็นการใช้จักรกล (Mechanical Infrastructure) เช่น ระบบการระบายน้ำ การกำจัดน้ำเสีย การประปา อันเป็นภาวะหน้าที่ของรัฐบาลที่จะจัดทำให้ นอกจากนี้เมืองต้องมีสัญลักษณ์ของความมั่งคั่ง (A Symbol of wealth) ซึ่งมักปรากฏทางกายภาพ เช่น นครปารีสมีหอคอยไอเฟล นครซานฟรานซิสโกมีสะพานโกลเดนเกต เป็นต้น สิ่งก่อสร้างเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการมีฐานะทางเศรษฐกิจ บางเมืองจะเห็นได้จากพระราชวัง วัด บ้าน หรืออาคารที่แสดงออกทางด้านวัฒนธรรม มีความวิจิตรบรรจง เมืองจะต้องมีลักษณะการดำรงชีวิตอย่างมีระเบียบแบบแผน มีระเบียบกฎเกณฑ์สำหรับยึดถือปฏิบัติ²²

โดยพื้นฐานแล้ว เมืองย่อมมีวิวัฒนาการและขยายตัวได้เช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิต การขยายตัวของเมืองจะสังเกตได้จากการเพิ่มขึ้นของประชากร และมีความซับซ้อนด้านการใช้ที่ดิน แม้ว่าเมืองแต่ละเมืองจะมีความแตกต่างกันด้านที่ตั้งและสภาวะแวดล้อม จำนวนพลเมือง ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์กิจกรรมภายในตัวเมือง แต่สิ่งที่เหมือนกันคือส่วนประกอบทางกายภาพของเมือง เช่น ถนนหนทาง อาคาร บ้านเรือน ท่าเรือที่ตั้งของกิจกรรม ฯลฯ เมืองมีการขยายตัวต่างกัน บางเมืองมีการขยายตัวเต็มพื้นที่ทางการปกครอง (Truebounded City) ซึ่งเป็นไปได้ยาก บางเมืองขยายตัวเร็วเกินกว่าพื้นที่ทางการปกครอง (Overbounded City) บางเมืองมีพื้นที่กว้างเกินไป การขยายตัวไม่เต็มพื้นที่ (Underbounded City) การปรับตัวระหว่างจำนวนประชากรและกิจกรรมที่เพิ่มขึ้นกับขนาดของพื้นที่ ทำให้เมืองมีรูปร่างและโครงสร้างต่างกัน

นอกจากนี้ การขยายตัวของเมืองยังมีความสัมพันธ์กันระหว่างเมืองตามรูปแบบการตั้งถิ่นฐานอีกด้วยความสัมพันธ์ด้านการตั้งถิ่นฐานแต่ละเมืองมีทั้งความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง (Vertical arrangements) เป็นการจับลำดับขนาดของเมืองกับความสัมพันธ์ตามแนวราบ (Horizontal arrangements) เป็นการศึกษาขนาดและระยะทางการขยายตัวซึ่งมี 3 ประเภทคือ การตั้งถิ่นฐานของเมืองตามแนวยาวไปตามเส้นทางคมนาคม (A linear pattern) การตั้งถิ่นฐานของเมืองแบบรวมกลุ่ม (A cluster pattern) เป็นการเติบโตแบบรวมกลุ่มตามแหล่ง

²² Wallace F. Smith, Urban development, (New Jersey: University of California Press, 1975), pp. 2-8.

ทรัพยากร และการตั้งถิ่นฐานของเมืองแบบกระจาย (A Uniform pattern) เป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่มากเป็นศูนย์กลาง

2. แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการขยายตัวของเมือง

การอธิบายเรื่องการวิวัฒนาการขยายตัวของเมือง และความสัมพันธ์ระหว่างเมืองด้านการตั้งถิ่นฐานมักอาศัยทฤษฎีและแนวความคิดเรื่องแหล่งกลางชุมชนของ Christaller (1933) และทฤษฎีแหล่งที่ตั้งของ Losch (1954) เป็นส่วนใหญ่ ความทฤษฎีแหล่งกลางชุมชนได้อธิบายระบบชุมชนในลักษณะความสัมพันธ์ของขนาด จำนวน และการกระจายตัวของเมือง โดยมีสมมติฐานว่า ชุมชนเป็นแหล่งกลางในการให้บริการสินค้าแก่พื้นที่โดยรอบ และมีขนาดแตกต่างกันตามหน้าที่ของบริการและจำนวนกิจกรรม ถ้าประชาชนเมื่อมาหาบริการซื้อขายเท่ากันเส้นทางคมนาคมเท่ากันในทุกทิศทางพื้นที่ตลาดจะเป็นรัศมีวงกลมรอบชุมชนเท่ากันทุกด้าน รัศมีวงกลมนี้จะมีบางส่วนที่ซ้อนกันอยู่ ทำให้เป็นพื้นที่ที่ไม่อยู่ในอิทธิพลพื้นที่ตลาดเมืองหนึ่งเมืองใดเฉพาะ ทำให้การปรับตัวเป็นเส้นตรง พื้นที่ตลาดแต่ละเมืองจะชนกันในรูปหกเหลี่ยม ทฤษฎีแหล่งกลางมีข้อวิจารณ์ว่า ข้อสมมติฐานที่ใช้ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง กล่าวคือพื้นที่แต่ละแห่งมีสภาพภูมิประเทศแตกต่างกัน การใช้ประโยชน์ไม่เท่าเทียมกันทุกทิศทางจากศูนย์กลางการคมนาคมขนส่ง แต่ละเส้นทางและชนิดของยานพาหนะ ตลอดจนวิธีการขนส่งวัตถุดิบและผลผลิตไม่เท่ากัน เขตพื้นที่บริการของเมืองจึงไม่เป็นรูปหกเหลี่ยม Haggett (1965) ได้ทดลองศึกษาเทศบาลในประเทศบราซิลพบว่า แม้ว่าเมืองจะมีลักษณะเป็นแนวยาว แต่การปรับตัวภายในพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นแจกหกเหลี่ยมมีเมืองเล็ก ๆ ประมาณ 6 เมืองอยู่รอบเมืองใหญ่ในลักษณะที่ทำให้เป็นรูปหกเหลี่ยมได้²³

Losch (1954) คิดทฤษฎีแหล่งที่ตั้งโดยใช้หลักการของพื้นที่ตลาดในทางเศรษฐศาสตร์มาอธิบาย มีข้อสมมติฐานว่าพื้นที่มีลักษณะเหมือนกันหมด หน่วยผลิตจะตั้งอยู่ในพื้นที่ที่ผู้ผลิตได้กำไรมากที่สุดและผู้บริโภคได้ผลประโยชน์มากที่สุด แหล่งทรัพยากรมีขนาดเล็กอยู่ระหว่างเขตพื้นที่ตลาดของหน่วยผลิต 2 แห่ง ผู้บริโภคพอใจสินค้าจากหน่วยผลิตทั้งสองแห่งเท่า ๆ กัน พื้นที่ตลาดจึงเป็นวงกลมแต่มีบางส่วนอยู่นอกวงกลมจึงต้องปรับให้อยู่ในพื้นที่ ตลาดจึงเป็นรูปหกเหลี่ยม สินค้าแต่ละประเภทจะได้พื้นที่ตลาดขนาดต่างกัน ศูนย์กลางแต่ละศูนย์กลางต้องมีสินค้าอย่างน้อย 1 อย่าง ถ้ามีการผลิตหลายประเภทศูนย์กลางจะมีขนาดใหญ่ ถ้ามีการผลิตน้อยจะมีขนาดรองลง

²³ Richard J. Corley and Peter Haggett. editors, Models in Geography (London: The Camelot Press Ltd., 1971), p.15.

มาตามลำดับทำให้เมืองมีขนาดต่างกัน เมืองที่อยู่ห่างไกลจะมีความหนาแน่นประชากรน้อย แม้ว่า
จะมีข้อวิจารณ์ทฤษฎีของ Losch ว่ามีข้อบกพร่อง แต่มีประโยชน์ในการอธิบายความแตกต่างของ
ชุมชน โดยเฉพาะการจัดลำดับขนาดของชุมชนอันเป็นการศึกษาการขยายตัวของเมืองตามแนวตั้ง

การขยายตัวของเมืองเป็นการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงในขนาดและรูปร่างของ
เมือง อันเนื่องมาจากองค์ประกอบของเมือง โดยเมืองจะเติบโตขึ้นเมื่อมีการตั้งบ้านเรือน
ถาวรแล้ว เมื่อเติบโตมากขึ้นและสภาพเช่นนี้ยังคงเป็นอยู่ต่อไป เมืองจะกลายเป็นนครหรือ
มหานคร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับทรัพยากรในการพัฒนาเมืองที่ตั้งของเมืองที่ไม่ใกล้เมืองใหญ่จนเกินไป
และอยู่ในภูมิประเทศหรือภูมิอากาศที่เหมาะสม อย่างเช่นเมืองที่มีภูมิประเทศเหมาะสมจะเป็น
ศูนย์กลางการขนส่งทางเรือ ทางรถไฟ หรือทางรถยนต์ อาจจะเป็นศูนย์กลางเพื่อหยุดพัก
เปลี่ยนวิธีการขนส่งหรือหยุดพักเพื่อเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ในสินค้า ล้วนแต่เป็นกิจกรรมที่ดึงดูดให้มีการ
ปฏิบัติงานร่วมกันของคนจำนวนมากที่พร้อมจะเสริมให้มีการขยายตัวของเมืองเกิดขึ้น

เกี่ยวกับการขยายตัวเมืองหรือการเติบโตของเมืองนี้ มีนักทฤษฎีหลายคนได้กล่าวถึง
ไว้ แต่ที่น่าสนใจมาก คือ Meller²⁴ ซึ่งกล่าวว่า โครงสร้างทางพื้นที่และสภาพโดยรอบของ
เมืองขึ้นอยู่กับความคมนาคมขนส่ง จากสภาพการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์จากอดีตมาจนกระทั่งได้มี
อารยธรรมเกิดขึ้น การเปลี่ยนแปลงของถิ่นฐานขึ้นอยู่กับระบบการติดต่อของมนุษย์โดยมี
เทคโนโลยีเกี่ยวกับการติดต่อสื่อสารและการคมนาคมที่พัฒนาขึ้น ซึ่งทำให้ระบบการติดต่อโดยการ
พบหน้ากันลดน้อยลงไป ฉะนั้นระบบการติดต่อสื่อสารและการคมนาคม จึงเป็นพื้นฐานที่สำคัญ
เกี่ยวกับการเจริญเติบโตของเมือง

ส่วน Friedman²⁵ ได้คิดแบบจำลองความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางเมืองและ
เขตรอบนอกในเชิงเศรษฐกิจว่า แต่เดิมมีศูนย์กลางเมืองแม่ซึ่งเป็นศูนย์กลางการปกครองและ
เศรษฐกิจเพียงแห่งเดียว ต่อมาเมื่อเมืองนอกเขตศูนย์กลางเมืองแม่มากขึ้นจนเกิดชุมชนใหม่
และใหญ่ขึ้นตลอดจนมีสาธารณูปโภคและบริการพร้อม ทำให้เกิดศูนย์กลางใหม่ แต่ระบบเศรษฐกิจ
โดยส่วนรวมยังขึ้นอยู่กับศูนย์กลางเมืองแม่เพื่อการติดต่อซื้อขายสินค้า

²⁴Richard J. Meller, A communications theory of urban growth (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1962), p.80.

²⁵John Friedman, Regional development policy: A case study of Venezuela (Cambridge: The M.I.T. Press, 1966), p.8.

3. ทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับการเลือกที่ตั้งที่อยู่อาศัย

ผู้เสนอแนวความคิดด้านนี้มีจุดเน้นสำคัญที่การเข้าถึงการบริการสาธารณูปโภค สาธารณูปการ และมีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมต่อการอยู่อาศัย ทั้งนี้เพื่อให้ครอบครัวได้รับประโยชน์สูงสุดจากการเลือกที่อยู่อาศัย ซึ่งนักคิดในแต่ละช่วงเวลาจะให้ความสำคัญต่อบังคับ การเลือกที่อยู่อาศัยแตกต่างกันกล่าวคือ

- William Alonso (1960) กล่าวถึงการเลือกบริเวณที่พักอาศัยว่าควร พิจารณามุมมองเกี่ยวกับที่ตั้งของที่พักอาศัย ซึ่งมีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม และความใกล้เคียงกับสภาพที่ทำงาน²⁶

- Jay Siegel (1970) ให้ความเห็นเกี่ยวกับการเลือกที่อยู่อาศัยว่าต้อง พิจารณาความสะดวกสบายของการเข้าถึง และคุณภาพของสิ่งแวดล้อม เช่น ลักษณะด้านสังคม ของชุมชน สภาพธรรมชาติ การบริการสาธารณะ และความพึงพอใจที่ได้รับการตั้งถิ่นฐาน²⁷

- Brian Goodall (1972) กล่าวถึง ความสะดวกในการเข้าถึงว่า ที่ตั้ง ซึ่งอยู่ติดถนนสายสำคัญ หรือสถานีรถไฟมีความได้เปรียบในด้านการเข้ามามากกว่าที่ตั้งที่อยู่ห่าง จากสิ่งอำนวยความสะดวกเหล่านี้ นอกจากนี้ ความไม่เท่าเทียมกันในการให้บริการใด ๆ ก็ ตามที่จัดให้ อาจมีอิทธิพลต่อการเลือกที่ตั้งของที่อยู่อาศัย โดยเฉพาะกลุ่มผู้มีรายได้สูง นอกจาก นั้น บริการสาธารณะ เช่น การประปาหรือการระบายน้ำ อาจทำให้เกิดแรงกระตุ้นในการ พัฒนาขึ้นได้ โดยเฉพาะในบริเวณชานเมือง แม้ว่าโดยตัวของมันเองแล้วบริการเหล่านี้ จะ ไม่น่ามีความสำคัญมากพอที่จะกระตุ้นให้เกิดการพัฒนาขึ้นก็ตาม

- Herbert (1972) อธิบายหลักการเลือกบริเวณที่พักอาศัยที่ขึ้นอยู่กับอิทธิพล ภายนอกซึ่งได้แก่ ลักษณะทางกายภาพและสิ่งแวดล้อมของพื้นที่นั้น ๆ²⁸

- Button (1976) เสนอองค์ประกอบในการเลือกบริเวณที่พักอาศัยว่าองค์ ประกอบหนึ่งคือ ขึ้นอยู่กับคุณภาพของสิ่งแวดล้อม ซึ่งนอกจากจำเป็นต่อต้องมีสิ่งแวดล้อมที่ดีแล้ว ความรู้สึกสนิทสนมกับเพื่อนบ้านก็เป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่งด้วย²⁹

²⁶ Raymond E. Murphy, The American city: An urban geography, p. 436.

²⁷ Ibid., p. 436.

²⁸ Harold Carter, The study of urban geography (London: Edward Arnold, 1975), p. 265.

²⁹ K.J. Button, Urban economics (London: Mac millan Press, 1976), pp. 46-47.

- Barrie Needham (1977) ให้เหตุผลในการรวมตัวของบริเวณที่พักอาศัย
ว่า

1) ความสะดวกในการเข้าถึง (Accessibility) ผู้อยู่อาศัยต้องการ
เดินทางไปทำงาน ศึกษา จับจ่ายซื้อของ และติดต่อธุรกิจ ผู้อยู่อาศัยจึงพอใจที่จะจับกลุ่มอยู่
2 บริเวณข้างทางเส้นทางคมนาคม และกระจายอยู่รอบ ๆ ศูนย์กลางธุรกิจ ร้านค้า สถานที่
ทำงาน และสถานศึกษานั้น ๆ

2) การประหยัดจากภายนอก (External Economies) การจับกลุ่ม
ของอาคารที่พักอาศัยจะทำให้ประหยัดค่าใช้จ่ายในเรื่องการใช้บริการสาธารณูปโภคของเมือง³⁰

ในปัจจุบันนี้การเลือกที่ตั้งสำหรับที่อยู่อาศัยนั้น ผู้อยู่อาศัยมักจะคำนึงถึงความใกล้-
ไกลของที่ตั้งกับศูนย์ธุรกิจการค้าและแหล่งงาน เพราะต้องการความสะดวกในการเดินทางไป
ทำงานหรือติดต่อธุรกิจ ดังนั้น โดยส่วนใหญ่แล้วที่อยู่อาศัยที่นิยมมากจะอยู่ใกล้กับศูนย์กลางธุรกิจ
ของเมืองเพื่อความสะดวกและเป็นการลดค่าใช้จ่ายในการเดินทางและการติดต่อธุรกิจ

ด้วยเหตุนี้ การใช้ที่ดินเพื่อเป็นที่อยู่อาศัย จึงต้องสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการใช้ที่ดิน
ภายในเมือง³¹ และทิศทางการขยายตัวของเมืองตามศูนย์การค้า ถนนหนทาง แหล่งงาน ฯลฯ
เพราะแหล่งที่ตั้งที่อยู่อาศัยเป็นสาเหตุสำคัญของการเกิดปัญหาการจราจรในเมือง อันเนื่องมา
จากการเดินทางไปทำงาน ซื้อของ ทำธุรกิจส่วนตัว ไปโรงเรียน ไปพักผ่อน หรืออื่น ๆ เราจึง
กล่าวได้ว่ารูปแบบการใช้ที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัย เป็นตัวกำหนดหลักตัวหนึ่งของโครงสร้างความเป็น
เมือง³²

³⁰ Barrie Needham, How cities Works (Pergamon Press, 1977),
p.103.

³¹ Michalo C. Romanos, Residential spatial structure, (Canada:
D.C. Health & Company, 1976), p.4.

³² วงเดือน เกษสุภะ, "การขยายตัวของหมู่บ้านจัดสรรกับปัญหาการขยายเมือง,"
(วิทยานันท์ปริทัศน์มหาบัณฑิต ภาควิชาการผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2528), หน้า 9.

4. ทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับการกระจายตัวประชากร

ความพยายามที่จะอธิบายถึงหลักการขยายตัว และการเจริญเติบโตของเมืองมีมานานแล้ว ทั้งนี้เพราะนักวิชาการในอดีตหลายท่านเชื่อว่า เมืองเป็นเหมือนสิ่งมีชีวิต ย่อมขยายตัวและเติบโตได้เหมือนสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ การขยายตัวของเมืองอาจสังเกตได้จากการเพิ่มของประชากรและการกระจายออกไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ตามความซับซ้อนของการใช้ที่ดินในเมืองทั้งหมดนี้จะแสดงออกมาในรูปของโครงสร้างทางกายภาพที่เห็นได้ เช่น ร้านค้าย่อย ร้านขายส่ง สำนักงาน เป็นต้น โดยเหตุที่การกระจายตัวประชากรกับการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด³³ ประกอบกับในอดีตที่ผ่านมาได้มีผู้พยายามคิดหาทฤษฎีต่าง ๆ ที่จะนำไปใช้อธิบายโครงสร้าง และหน้าที่ของการตั้งถิ่นฐานในรูปลักษณะต่าง ๆ โดยอาศัยหลักของศาสตร์บางแขนง จึงเป็นที่ประจักษ์ว่า รูปแบบและโครงสร้างของการตั้งถิ่นฐานในลักษณะต่าง ๆ นั้น สามารถนำไปใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ทางด้านการกระจายตัวประชากรได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้แนวโน้มขยายการพัฒนาเมืองมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญคือ ให้เป็นการกระจาย (Decentralized) ความเจริญหรือบทบาทความสำคัญให้มารวมกระจุกตัวอยู่ในบริเวณใดบริเวณหนึ่ง โดยเฉพาะนั้น มีรากฐานมาจากแนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน ซึ่งนักวิชาการทั้งหลายต่างมีความเชื่อว่า ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์โดยทั่ว ๆ ไปนั้นมิใช่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ แต่อาจจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากปัจจัยหลาย ๆ อย่างด้วยกันคือ สภาพภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ และสังคม การเมืองการปกครองซึ่งมีรายละเอียดคือ

สภาพภูมิศาสตร์ จากการสังเกตการกระจายตัวของมนุษย์ในปัจจุบันจะเห็นว่าขึ้นอยู่กับสภาพธรรมชาติมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณที่มีลักษณะรุนแรง (Extreme) ทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องอากาศ น้ำ ดิน จึงปราศจากการตั้งถิ่นฐาน มนุษย์เราจะเลือกบริเวณที่ดีที่สุดเป็นที่ตั้งบ้านเรือน ซึ่งอาจตรวจสอบดูได้จากปัจจัยหลายอย่างอีก เช่น ลักษณะภูมิประเทศ คุณสมบัติของบริเวณนั้น ๆ เป็นต้น โนแ่งทั่ว ๆ ไปบ้านหลังใดเดี๋ยวนี้มักจะมีความสัมพันธ์กับที่สงขรชระส่วนหมู่บ้านที่แออัดมักจะเกี่ยวกับพื้นที่ราบ คุณลักษณะของบริเวณ เช่น เป็นแหล่งน้ำบาดาล อาจดึงดูดการตั้งถิ่นฐานในระยะแรกหรือด้านที่หันเข้าหาแสงอาทิตย์อาจถูกจับจองก่อนด้านที่อยู่ตรงข้าม เป็นต้น³⁴

³³ เกษม สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, "แนวทางพัฒนากรุงเทพมหานครในอนาคต" (เอกสารในการประชุมวิชาการ เรื่องการพัฒนากรุงเทพมหานครแบบผสมผสานกับสิ่งแวดล้อม ณ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, มิถุนายน 2536), หน้า 6

³⁴ ฉัตรชัย พงศ์ประยูร, ทฤษฎีการตั้งถิ่นฐาน (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2527), หน้า 15.

ระบบเศรษฐกิจ เจือปนในด้านกิจกรรมทางเศรษฐกิจ รูปแบบและวิธีการผลิต โครงสร้างขององค์กรทางสังคมและทรัพยากรที่ใช้ สิ่งเหล่านี้เป็นข้อกำหนดรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน จึงถือได้ว่ารูปแบบตั้งถิ่นฐานจะเป็นอย่างไรก็ขึ้นอยู่กับขบวนการพัฒนา เศรษฐกิจและแตกต่างกันไปตามรูปแบบของเศรษฐกิจนั้น เช่น ถ้าเป็นสังคมเกษตร ขนาดเนื้อที่และผลผลิตทางการเกษตรจะเป็นสิ่งกำหนดความหนาแน่นของประชากรในสังคมนั้น แต่ถ้าเป็นสังคมอุตสาหกรรมแล้ว ความเปลี่ยนแปลงในการกระจายตัวประชากรจะถูกกำหนดโดยการเพิ่มขึ้นของตลาดสินค้าและแรงงาน ความทันสมัยในระบบคมนาคมสื่อสาร จะทำให้เกิดความเคลื่อนไหวของประชากรภายในรัศมีทำการของระบบสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ ทำให้ลักษณะการพึ่งพาธรรมชาติและความจำเป็นในการใช้ที่ดินเพื่อยังชีพโดยตรงหมดไป ซึ่งการเลือกตั้งถิ่นฐานนั้นทำไปเพื่อความสะดวก³⁵

การจัดระบบสังคม การตั้งถิ่นฐานของประชากรนั้น อาจเกิดจากแรงกระตุ้นจากมนุษย์เราเอง จึงทำให้กิจกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์มีแนวโน้มที่จะอยู่รวมใกล้กันเพื่อผลประโยชน์ร่วมกันตั้งแต่การหาอาหาร การโยกย้าย การป้องกันภัยร่วมกัน ตลอดจนขยายพันธุ์เพิ่มจำนวน เช่น การอยู่รวมกันเพื่อป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ โดยช่วยกันสร้างสรรวัฒนธรรมตลอดจนรู้สึกเกี่ยวพันในแง่เครือญาติ เมื่อเกิดความไม่สงบขึ้นผู้คนก็อพยพมาอยู่รวมกันเพื่อความปลอดภัย เมื่อระยะเวลาผ่านไปมีการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ อาจเกิดปัญหาการปรับตัวหรือความกดดันทางประชากร ตลอดจนกระทั่งวัฒนธรรมและความรู้สึกนึกคิดของประชากรในชุมชนอันอาจทำให้เกิดการเคลื่อนไหวของที่อยู่อาศัยจึงเกิดการกระจายตัวประชากรที่ไม่เหมาะสมขึ้น³⁶

ศูนย์วิจัยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁵ สุนันทา สุวรรณนิคม, ลักษณะทางประชากร และการใช้พื้นที่ในเขตชานเมือง กรุงเทพมหานคร, (สถาบันประชากรศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ธันวาคม 2525), หน้า 45.

³⁶ ฉัตรชัย พงศ์ประยูร, ทฤษฎีการตั้งถิ่นฐาน (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2527), หน้า 16.